

Magyar Egyházzene XXIII (2015/2016) 359–378

Földváry Miklós István

A házasságkötés rítussora a magyar hagyományban*

Általános bevezetés

A jelen tanulmány a házasságkötéshez kapcsolódó rítusok sorozatát járja körül, kettős céllal. Egyrészt, a források szintjén

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének habilitált adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgia-történeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

a középkori és kora újkori magyar változatokat kívánja rendszerezni tipológiai és történelmi szempontból, másrészt a gyakorlat szintjén arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen elvek és források alapján, a részleteket tekintve hogyan eleveníthetné föl a XXI. században élő magyar egyház e hagyomány egészét úgy, hogy a történelmi örökség a maga teljességében érvényesüljön.

A házasságkötésnek az a formája, amelyet Magyarországon is évszázadokig gyakoroltak, igen ősi intézmény. A nászmise már a római liturgia legkorábbi fennmaradt, VII. századi emlékében, az úgynevezett Veronai libellusban¹ is olyan, mint a középkori magyar, majd az újkori római misekönyvekben, és csak jelentéktelen változásokat szenvedett az 1970-es évek liturgiareformjáig;² az esküvő első hazai forrása pedig maga a Pray-kódex, egyik első liturgikus kéziratunk a XII. századból, amely az első magyar szövegemléket is tartalmazza. Nászszertartásaink tehát egy olyan örökség egyik változatát képviselik, amely a nyugati kereszténység legkorábbi forrásaitól törés nélkül ível a XX. századig. E hagyománnyal először az 1961-ben kiadott, *Collectio rituum* című szertartáskönyv³ szakított gyökeresen és önkényesen, majd ezt folytatta a házasságkötés megreformált magyar szertartásrendje.⁴ Nem feladatunk itt ezeket bírálni, de elhallgatni sem szabad, hogy ami ma megszokott, az egy maroknyi szakember egyéni, spekulatív kezdeményezése és alig néhány évtizedes múltra tekint vissza. A korábbi szertartásrend viszont, melynek alább ismertetett elemei minden rítusváltoztatban megegyeztek, majdnem másfélezer

* A tanulmány az OTKA/NKFI 109058 számú kutatási programjának keretében készült, a magyar rituále-hagyomány Varga Benjámintól gondozott összkiadásához kapcsolódóan.

¹ Verona, Biblioteca Capitolare Codex 85 (olim 80), római rítusú miseformulák a VII. század elejéről. Kiadása: Cunibert MOHLBERG OSB – Leo EIZENHÖFER OSB – Petrus SIFFRIN OSB: *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80])*. Herder Editrice e Libreria, Roma 1958. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 1). A nászmise propriumát majdnem ugyanígy tartalmazzák a későbbi római szakramentárium-típusok is, kisebb eltérések ugyanazok, amelyeket az érett középkor különféle úzusai közt is megfigyelhetünk.

² A vonatkozó ordók magyarországi forrásainak lelőhelyei: FÖLDVÁRY Miklós István: „Az Obsequiale Strigoniense”, *Magyar Egyházzene* XXII (2014/2015) 346.

³ *Collectio Rituum ad instar appendicis Ritualis Romani ad usum dioecesium et parociarum linguae Hungaricae a Sancta Sede approbata*. Societas S. Stephani (Szent István Társulat), Budapest 1961.

⁴ *Ordo celebrandi matrimonium*. Editio typica. Typis Polyglottis Vaticanis, Città del Vaticano 1969.

év katolikusainak volt a lehető legmegszokottabb.⁵ A teljes szertartássor néhány mozzanata időközben elsorvadt, más részletei viszont gazdagodtak: ennek megfelelően egy nem muzeális, azaz kizárólagosan egyetlen történelmi korszakhoz sem kötődő helyreállításnak a hagyomány legjavát kellene tartalmaznia. Ez azt jelentené, hogy fölleveníti az idővel feledésbe merült, ősi szövegeket-gesztusokat is, de nem archaizál értelmetlenül, azaz megtartja a valamivel újabb keletű, de több száz éve megszokott elemeket.

A szertartás legeredetibb eleme a nászmise. Hangsúlyoznunk kell, hogy maga a házasságkötés eredetileg aliturgikus, azaz nem kötődik nyilvános, szabályozott szertartáshoz, hiszen a szentség kiszolgáltatói az érintett felek, akik ha a kellő feltételek mellett kifejezik egymásnak egyetértésüket a szándékot illetően (konszenzus), a házasság létrejön. Csak a tridenti zsinat óta föltétele a házasság érvényes megkötésének pap és tanúk jelenléte,⁶ ami nyilvánvalóan a visszaéléseket hivatott megakadályozni. A liturgikus cselekmény tehát eredetileg nem is a házasság megkötésére, hanem megáldására vonatkozik: a szertartás maga nem szentségkiszolgáltatás, hanem szentelmény, amely a már létrejött szentséghez biztosít kísérő kegyelmeket.

Mivel azonban a házasság természetes és társadalmi intézmény is, a szertartásrend szerkezeti párhuzamban áll a katolicizmuson, sőt a kereszténységen kívül ismert házassági szertartásokkal, az úgynevezett átmeneti rítusokkal vagy az átmenet rítusaival.⁷ Mind biológiailag (szüzesség elvesztése, terhesség és esés), mind társadalmilag (legalábbis erősen patriarkális háttérű kultúrákban, ahol tehát inkább az asszony lép be a férj családjába, semmint fordítva) az új asszony az, akiben az állapotváltozás hangsúlyosabb, így a menyegzői rítusoknak is főleg ő áll középpontjában, még a mai naiv tapasztalat szerint is, elég, ha a menyasszony megkülönböztető öltözetére gondolunk, szemben a vőlegény jellegtelenebb viseletével. A legősibb szentelményi liturgia tehát az új asszonyért bemutatott votív mise, a nászmise, amelyben őt mintegy asszonnyá szentelik. Ez a szentelés nem elsősorban az egyedi házasságnak szól, hanem általában a leányállapotból az asszonyiba való átmenetnek. En-

⁵ A téma klasszikus összefoglalása: Korbinian RITZER: *Formen, Riten und religiöses Brauchtum der Eheschließung in den christlichen Kirchen des ersten Jahrtausends*. Aschendorff Verlag, Münster (Westfalen) 1962. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 43); újabb tanulmánykötet időszerű szakirodalommal: Mía KORPIOLA (szerk.): *Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe 1150–1600*. Brill, Leiden 2011.

⁶ *Canones et decreta sacrosancti oecumenici et generalis concilii Tridentini*. Antonius Antonianus, Milano 1564. 66–67: „*Canones super reformatione circa matrimonium*”: Sessio XXIV. 11. nov. 1563, Caput I.

⁷ A fogalomhoz: Arnold van GENNEP: *Les rites de passage*. Paris 1909; magyarul: *Átmeneti rítusok*. Ford. Vargyas Zoltán. L'Harmattan, Budapest 2007. (Kultúrák keresztútján 9), főleg 71., 127s. Inkább a beavatási rítusokról szól, de számos párhuzammal szolgál: Mircea ELIADE: *Naissances mystiques. Essai sur quelques types d'initiation*. Editions Gallimard, Paris 1959; magyarul: *Misztikus születések*. Ford. Saly Noémi. Európa Könyvkiadó, Budapest 1999, főleg: 89s. Néprajzi vonatkozásokhoz: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Néprajzi lexikon I–V*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977–1982. „Házasság” stb., digitális változata: mek.niif.hu.

nek jele, hogy ezeket a szertartásokat egy nőnek csak első férjhezmenetelekor végzik el; ha megözvegyül és immár asszonyként megy újra férjhez, akkor erősen egyszerűsödik, rövidül a szertartás, a nászmise áldása pedig el is marad.

Az újabb liturgiához szokott érzékelésnek szokatlan lehet az esküvő és a nászmise különállása is. Ennek oka egyrészt az, hogy a nászmise szerves egység, amely történelmileg jóval korábbi, mint bármelyik esküvői szertartás, másrészt a keresztény liturgiák átmeneti rítusai rendszerint ugyanazt a logikát követik: a gyónásból mint kiinduló szentségből (mintegy előkészítő, prelimináris és szeparációs rítustól) tartanak az Eucharisztia mint beteljesítő szentség (mondhatni megerősítő, posztlimináris és aggregációs rítus) felé. Maga az átmenet, az állapotváltás (tehát a limináris rítus) a kettő között helyezkedik el.

Így a jegyesek is voltaképpen megelőző gyónásukkal kezdik a szertartás-sort. Minden átmeneti rítusra jellemző, hogy az alany átmenetileg határsávba kerül, mintegy két állapot között lebeg. Az előbbi státusra nem közvetlenül következik az utóbbi, hanem az alany átmenetileg mintegy visszahelyezkedik valamiféle kialakulatlan, kezdetleges állapotba, amelyet a születés előtti állapot fölidézése vagy a szimbolikus halál jelenít meg. Ennek nyoma, hogy a házasságkötés nem a templom belső terében és nem is a misében, hanem preliminárisan (szó szerint a küszöb [*limen*] előtt), a templom kapujában, előcsarnokában, a mise előtt történik meg. Másrészt ebből érthető, hogy a nászmise központi mozzanata, az új asszony fölszentelése földre borulással és lepellel való betakarással jár együtt. Ez a szimbolikus halál eltemetkezést jelent a régi ember képében, és újjászületést az új ember képében. Ugyanezt látjuk a keresztelésben is, a papszentelésekben is, de a lepellel való letakarás pontosan így megy végbe a monasztikus szerzetesek ünnepélyes fogadalomtételekor.

A nászmise két tekintetben egyedi. Egyrészt abban, hogy ősi és kifejtett saját részei vannak mind a papi imádságok, mind a változó énektételek, mind az olvasmányok szintjén. Az imádságok a legkorábbi források óta változatlanok. Noha az énektételek sajátos ciklusa (*Deus Israel*) az elterjedtebb, egykor szokás volt még a Szentháromság votív miséjének énekeit használni, utalva arra, hogy a házasság bizonyos értelemben a Szentháromság belső életét jeleníti meg, abból merít. A saját szövegek a házasságnak a hagyományos katolikus teológia szerinti három céljából⁸ fejtenek ki vagy szemléltetnek egyet-egyét: nagyobb részük a termékenységről, a gyermekáldásról szól (*procreatio et educatio prolis*), mintegy vezérmotívumként térve vissza a 127. zsoltár verseihez. Más részük a kölcsönös segítséget, a felek egymást támogató életét emeli ki (*mutuum adiutorium*). Végül a harmadik úgy tekinti a házasságot, mint a rendezetlen testi vágy orvosságát (*remedium concupiscentiae*), amely biztosítja, hogy a megromlott természet Isten szándéka szerint működjék, álljon helyre.

A nászmise ősi forrásaiban és a középkori hagyományban is kiegészülnek a saját részek egy prefációval és egy úgynevezett Hanc igitur-betéttel.

⁸ Az Aquinói Szent Tamás-féle *Summa Theologiae* házasságról szóló szakaszai (Pars III Quaestio 41–67) már magától értődőnek tekintik ezt a fölosztást.

Középkori viszonyok között a saját prefáció nagy jelentőséggel bír, a rítus ősi és tekintélyes voltáról árulkodik, mert a nyugati hagyományban a prefációk készlete majdnem ezer éven át igen leszűkült. A saját Hanc igitur-betét, amely az egyébként mindig azonos misekánonba (ez eredetileg az egyetlen, újabban rómainak vagy elsőnek nevezett kánon) illeszkedik változó elemként a konsekráció előtt, csak a legnagyobb ünnepek kiváltsága. A nászmisében ez is kimondottan az új asszonyért szól, mintegy ráirányítja az áldozat kegyelmi erejét. Mindkét szöveg a római rítus összes korai forrásában egyformán található meg, ugyanúgy, ahogy a hagyományos rítus ma is használja őket.

Nemcsak a saját szövegek-dallamok szintjén, hanem szerkezetileg is többet jelent a már többször érintett asszonyszentelés. Ennek eredetibb formája a prex, azaz egy prefációdialógussal bevezetett, prefációtónuson énekelt, majd prózában végződő, ünnepélyes konsekrációs imádság, amelyet az Egyház diakonus-, pap- vagy püspökszenteléskor, templomszenteléskor, monasztikus apácák avatásakor és számos más esetben is használ. Mivel ez a műfaj az újkorban három kivételt leszámítva (virágvasárnap ágak és virágok, keresztvíz, húsvéti gyertya szentelése) csak püspöki liturgiákban maradt fenn, maga az asszonyszentelési prex szövege megőrződött ugyan az újkori misekönyvekben, de eredeti műfaji jellegzetességeitől megfosztva, egy hosszú, dallam és bevezető dialógus nélküli könyörgéssé, illetve áldássá csupaszítva. Ha a történelmi örökséggel összhangban visszaalakítanánk prexszé, helyreállna a tétel eredeti műfaja és ezzel tekintélye. Az asszonyszentelő prex helye egyébként a Miatyánk után van: ott, ahol a mozarab vagy gallikán liturgiákban az ünnepélyes püspöki áldás, az ároni áldás keresztény örököse is elhangzott. Másrészt az áldozás előterében, hiszen a közös kommúnió biztosítja, hogy a jegyesek, illetve az új házások az Eucharisztia közös vételében teljesítsék be szövetségüket: testi egyesülésük először kifejezetten is Krisztusban valósuljon meg. Mivel ez a kommúnió már önmagában megpecsételi a rítusort, az átmeneti szakasz lehangsúlyosabb mozzanata, az asszonyszentelés ezt megelőzően történik. Ehhez vezetnek föl az előző, kisebb jelentőségű mozzanatok, és ezt véglegesítik az utána következők.

Kevésbé ősi elem, hogy a mise záróáldása előtt a pap külön megáldja a jegyest, és szenteltvízzel hinti meg őket. Ez inkább kiváltságos helyzetüknek szól, nem hoz új elemet, szempontot a rítussorba. A sok áldás talán különösnek tűnik, de az ember szertartásos cselekvésmódjainak egyik fő jellegzetessége a repetitív jelleg, az ismétlésre való hajlam. A fontos állapotváltozások megkövetelik, hogy mintegy lelassítva, szakaszosan, lélektani megközelítésben: sokszor „megrágvá”, elmondva, földolgozva történjék meg az átmenet. A gyors, hirtelen változás lelki, társadalmilag és liturgikailag is a kifejtetlenség, beteljesületlenség érzését keltené.

Másrészt a szövegek és gesztusok nemcsak sorozatként értelmezhetők, mintha minden mozzanat logikailag következne az előzőből, ahhoz képest sorrendileg valami újat hozna. Nem, mert ami például a zenében lehetséges,

az nem lehetséges a szövegben: a zenében párhuzamosan is értelmes egészzé rendeződhetnek a különböző szólamok, ha azonban egy szövegekből és gesztusokból álló szertartáseggyüttes több szempontból mond el valamit valamiről, azt csak időben „kiterítve”, sorozatként teheti meg. Az áldások tehát egyrészt a kegyelmi bőséget jelenítik meg, amellyel az Egyház el igyekszik halmozni a házasságot és főként az új asszonyt, másrészt lelassítják, artikulálják, kiterjedéssel látják el az átmenetet, harmadrészt több szempontból közelítik meg, ábrázolják és beszélnek el azt az egyetlen, de összetett eseményt, amelyet „a két egyedülvaló” összekapcsolódása és a leány asszonnyá válása jelent.

Maga a házasságkötés a nászmiséhez képest másodlagos fontosságú és történelmileg is későbbi. A római rituále⁹ a XX. századig egy igen kezdetleges, szinte ridegen puritán formát őrzött meg, összhangban a római misekönyv egyszerű, köznapi stílusú nászmiséjével.¹⁰ Magyarországon ez a forma mindig gazdagabb volt. Legősibb elemei a gyűrűk megáldása, majd a házaspár megáldása. Eredetileg csak egy gyűrű volt, amely a menyasszony lefoglaltságát jelentette meg (Angliában például ma is ez a szokás), de „felvilágosult eleink” már a XIV. században kétgyűrűsre módosították a szertartást, és Magyarországon attól kezdve így maradt. A gyűrűk megáldása az egyszerű tárgyáldásokhoz hasonlóan röviden, két könyörgéssel történik, majd liturgikusan a szenteltvíz érintése közvetíti a szentséget a tárgyak felé. A gyűrűket az ősi forma szerint nem a pap helyezi az ujjakra, hanem egymásnak húzzák föl a jegyesek az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében. Mielőtt a gyűrű a helyére kerülne, előbb másik három ujjra próbálják jelképesen fölhúzni. Ez a szimbolikus végigtapogatás, a másik testi birtokbavételének gesztusa számos néprajzi párhuzamot idéz föl a legkülönbözőbb korokból és kultúrákból. Később Magyarországon már a pap húzta föl a gyűrűket a rítus „klerikalizálódásának” megfelelően, azaz annak arányában, amint az Egyház tanújából és áldásosztó hatalmának képviselőjéből egyre inkább előlépett a tulajdonképpeni cselekvővé.

A házaspár megáldását előkészületi esedezések, ún. précesz, majd egy nyitóimádság előzi meg. Erre következik a magyar és általában a kidolgozottabb latin úzusok¹¹ jellemző eleme, a 127. zsoltár eléneklése,¹² majd újabb

⁹ A *Rituale Romanum*-nak a tridenti zsinat előtt hat kiadásáról tudunk (1476–1539, *Manuale* és *Baptisterium* címen is). Az 1614-es, később hivatalosnak számító kiadást továbbiak előzték meg már a XVI. században (1573–1594). Sem tartalma, sem fölépítése szintjén nem ebbe a vonulatba illeszkedik az 1554-es *Sacerdotale Romanum* (ld. alább).

¹⁰ A nászmisére eredetileg a votívmisék általános szabályai vonatkoztak: nem volt Gloria, ferális tónuson hangzottak el a könyörgések, a prefáció és a Miatyánk. Az 1960-as rubrikák enyhítettek ezen a szigoron.

¹¹ A teljes rendelkezésünkre álló gyűjtés az *usuarium.elte.hu* adatbázis 'Ceremonies' fülének 'matrimony' és 'childbirth' címkéi alatt található meg, jelenleg 466 forráshelyet számlál. Ebből a magyarokon kívül egyelőre a mai Svájc, Olaszország, Németország és Csehország anyagát sikerült részletesen földolgozni. Az ordók még szűkebb térségeken belül is rendkívül széttartók, tipológia fölvázolására egyelőre nem vállalkozhatunk.

préciesz és egy könyörgésekből, áldásokból álló sorozat. Ez a nagyobb terjedelmű és kifejtettség világosan megkülönbözteti a házasság megáldását, föl-avatását a gyűrűk mint tárgyak egyszerűbb megáldásától. E szövegek ismét föl-váltva szólaltatják meg a házasság tematikájának különféle rétegeit a baj-elhárítástól a termékenység segítéséig (apotropaikus és profilaktikus rítusok).

A házasságkötés újabb elemei a szándéknyilvánítás, az összekapcsolás és az eskü. A szándéknyilvánítás jogi aktus, amely az Egyház nyilvánossága előtt megy végbe, és ténylegesen ez hozza létre a házasságot. Liturgikus elemként Magyarországon csak a tridentin zsinat utáni könyvekben találkozunk vele, egyértelműen a zsinat kánonjogi intézkedéseinek eredményeképpen, de külföldön számos hagyomány már jóval korábban iktatott jogi szövegeket a rítusba, sokszor mindjárt népnyelven. A forma eredetileg hosszabb volt, és a házassági akadályokról, előzetes házassági ígéretekről is volt benne szó, nem részletezte viszont a házasság erkölcsét és fegyelmét (tisztelet, szeretet, hűség, gyermekek elfogadása és nevelése), szemben újabb, egyébként előzmény nélküli megfelelőivel. Ennek oka az, hogy a régibb liturgikus ízlés tisztán érzékelte e mozzanat jogi, technikai jellegét, a házasságról szóló tanításnak pedig másutt volt helye a rítusban (ld. a buzdításokról írtakat alább).

Az összekapcsolás gesztusa, azaz hogy a pap stólával átköti a jegyesek egymásba helyezett jobb kezét és egyes szám első személyben fogalmazva összeköti őket, abból a liturgiátörténet során egyre erősödő hajlamból származik, amely minden szentséghez egy-egy alapító, performatív megszólalást igyekezett rendelni. Magát a szöveges formulát a tridentin zsinat pontosan elő is írta. Ha azonban eltekintünk fegyelmi jelentőségétől, indokolatlan, hiszen egyrészt nem a pap a szentség kiszolgáltatója, másrészt a szentség nem az összekötözéskor jön létre. A gesztus tehát tisztán szimbolikus, az Egyház legitimációs hatalmát jeleníti meg, ezért nevezhetjük inkább „deklarációnak”. Bár teológiailag és liturgikailag kérdéses, népszerűségét és fennmaradását vélhetően az is biztosította, hogy az összekötözés gesztusát szépnek és emberileg hitelesnek találtuk és találjuk, így még a klerikalizációt általában elvető reformok is megőrizték, jóllehet a formula enyhe átfogalmazásával.

Az eskü ugyancsak a világi jog beszüremkedése a liturgiába. Magyarul először a XVI. század második feléből van írásos nyoma, tapintatos nyelvi átdolgozása először a XIX., nagyobb mértékű a XX. század elején történt. Eredeti célja az volt, hogy világi jogi szankciókkal erősítse meg a frigyét, a házasság-törés ugyanis hagyományos társadalmakban általában és a középkori, kora újkor Magyarországon ténylegesen is köztörvényes bűncselekmény. Magyar szokásként az eskü fennmaradt, sőt az esküvő névadójává vált azután is, hogy jogi következményeit elvesztette. Érdekes megfigyelni, hogy a XX. század előtti könyvek megkövetelték: a pap második személyben diktálja elő az

— — — — —

¹² Ez az egyetlen lehetséges énektétel a szertartásban, egyébként a rítus prelimináris jellegének megfelelően kifejezetten tilos énekelni. Ez természetesen nem vonatkozik az eseményt paraliturgikusan megelőző vagy követő zenei betétekre.

esküszöveget. Ez a gesztus a szó teremtő erejéről árulkodik: a pap még látszólag sem veheti ajkára azokat a szavakat, amelyekkel a jegyesek egy életre szólon elköteleződnek egymásnak. Szép és erőteljes kifejeződése ez a kimondott szó jelentőségébe vetett hitnek¹³ és egyszersmind az illetékességi körök tapintatos elkülönítésének.

Végül ejtsünk néhány szót a buzdító beszédekről! A beszéd helye az esküvőben nem volt mindig egyértelmű. Lehetett bevezető beszéd is, a mai jegyesoktatás megfelelőjeként, amint a Telegdi-féle Agendáriusban közölt első beszéd.¹⁴ Ez fejtette ki a házasság teológiáját és fegyelmét, és ezért nem volt arra szükség, hogy szándéknyilvánításkor a formulákba is belefogalmazzák ugyanezeket a tanításokat. Ha a jegyesoktatás a liturgián kívül már megtörtént, és föltételezhető, hogy a felek tudják, mit cselekszenek, a szertartást kezdő beszéd ezt az előkészületet, mintegy a házasság „katekumenátusát” öszszegzi. A beszéd lehetett az eskü előtt is, mint a Telegdi-féle második mintabeszéd, vagy miután az eskü is ritualizálódott, akár utána, mint a Pázmány-rituále utolsó kiadásában. Ez a misztagógikus katekézisnek felel meg: azaz olyan bevezetés a misztériumba, amely utólagos, megvilágító értelmű, mint egykor a húsvét éjszakáján megkereszteltékhez intézett oktatás. Az egyházyatyák azoknak, akik ekkor részesültek a keresztség, a bérmlás és az Oltáriszentség vételében, húsvét nyolcadában ilyen beszédeket tartottak, jelezvén, hogy a misztériumra lehetetlen fölkészülni: a cselekvő az Isten, és csak kommentárokat lehet fűzni az ő hatékony működéséhez. A beszéd, a tanítás így nem fölkészülés, hanem a már befogadott kegyelem közegében, fényében való „újra megforgatása” annak, ami az emberrel történt: Mária példájára, aki a pásztorok látogatása után szívében forgatta mindazt, ami történt vele.

Történeti és összehasonlító elemzés

A házasságkötés valójában tehát nem egyetlen ordó, hanem ordók sorozata. A megállapítást árnyalja, hogy ezek az ordók részben egyazon szertartás során, tehát egyetlen időbeli folyamatként (rítussor), de különféle sorrendekben egymás után, sőt egymásba ékelődve rendeződhetnek el, ami az összehasonlító elemzést megnehezíti. További nehézség, hogy a házasság intézménye maga is hármas természetű:

¹³ A rituálisan kimondott szó jelentőségéről, típusairól keresztény szempontból is megvilágító: Thomas KÖVES-ZULAUF: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Telosz Kiadó, Budapest 1995. 65skk.

¹⁴ A magyar nyelvű beszédek kritikai kiadásán jelenleg Varga Benjámint dolgozik Lovas Borbála közreműködésével. Az eredeti másolatait elérhetők az oszdkk.oszk.hu és az usuarium.elte.hu oldalon; facsimile és elemzés: FEKETE Csaba: *Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 11); Martin Judit átírása a „Házasságkötés és nászmise az esztergomi rítus szerint” című füzet függelékében (25.sk.). gloria.tv.

(1) Szentség, amennyiben a felek egymásnak kiszolgáltadják, de ebből a szempontból meglehetősen aliturgikus, azaz eredetileg olyan, mint a gyónás: nem vagy alig rendelkezik rituális megformáltsággal.

(2) Jogi aktus, azaz társadalmilag jegyzett, gyakorlati következményekkel járó állapotot hoz létre. Ennyiben megformált, de nem kifejezetten rituális mozzanatok révén, és ez a megformálás nem mindenütt érvényesül egyformán. Elsősorban Dél-Európában, itáliai ordókban és az iberoprovenszál tájon jellemző már a tridentinai zsinat előtt is, ahogyan a többi egyházfegyelmi és ordinációs szertartásnál is ezek a hagyományok hajlamosak a leginkább arra, hogy jogi természetű figyelmeztetéseket, dialógusokat ritualizáljanak. A Durandus-pontifikále közvetítésével biztosan, és elképzelhető, hogy a tridentinai normák révén is e mediterrán „stílus” terjedt ki a kontinens egészére.

(3) Szentelmény, azaz gyűrűk, házaselemek, új asszony, nászház és hasonló megáldása. A házasságkötés ebben az értelemben a legliturgikusabb.

Szerkezet és gesztusok

A rítussor legeredetibb és ezért legállandóbb része a nászmise a maga sajátos bővítményeivel (propriumtétel, saját prefáció, *Hanc igitur*, asszonyszentelési prex). Ezekhez további toldalékok járulhatnak, és kisebb változatok a római szakramentáriumban adatolt, hagyományos propriumot is színesíthetik. Sorrendben általában ezt előzi meg a gyűrűszentelés, és utána következik a házaselemek megáldása: ez utóbbi a legképlékenyebb, szabadon bővíthető szakasz. Jogi természetű hozzáadás a konszenzus kinyilvánítása, a házasság létrejöttének kimondása a pap részéről (deklaráció) és az eskü, de a házasságkötést megelőző kihirdetések (proklamációk) és intelmek (admoníciók) is ide sorolhatók. Az újkori kánonjog szerint ugyanis – és a középkori szertartáskönyvek közül több megerősíti, hogy ugyanígy már jóval előbb – három egymást követő, nyilvános alkalommal ki kell hirdetni a házassági szándékot mindkét fél plébániáján, hogy az esetleg titokban maradt rokoni kapcsolatokra, házassági ígéretekre és hasonlókra fény derülhessen. Tapintatos engedmény, hogy a püspök mindez alól fölmentést adhat, ha a jegyesek szándéka tiszta, de kapcsolatuk a társadalmi környezet nemtetszését váltja ki, gondoljunk például Rómeóra és Júliára! Külön ordó a szoros értelemben vett házasságkötés után még a nászház megáldása, az új asszony bevezetése a templomba a nászéjszaka után, és áttételesen, de ide kapcsolódik a szülés utáni tisztulás vagy bevezetés a templomba (egyházkezelés) ennek mintájára.

Figyelemreméltó ceremoniális elemek a következők: hol kezdődik a szertartás (a templomon kívül vagy belül, és ha belül, az oltár előtt vagy a leckeoldalon); hány gyűrűt használnak és hol áldják meg őket (csak a nőnek vagy mindkettőjüknek, misekönyvre vagy az oltárra helyezve); ki húzza föl és hogyan (a pap a jegyeseknek vagy a jegyesek egymásnak, rögtön a gyűrűsujra vagy végigérintve az ujjakat a hüvelyktől kezdve a gyűrűsujjig); összekötik-e stórával a jobbukat vagy kinyilvánítják-e másként szimbolikusan a házasság

megkötését; leborulnak-e a felek és letakarják-e őket lepellel az asszonyáldás alatt; részt vesznek-e a klerikusok békeköszöntésében (pax), és ha igen, hogyan; van-e szó a házások áldoztatásának és mise-végi megáldásának sajátos módjáról. A lehetséges változatok közé tartozik a modulok (szakaszok, szer-tartási egységek) sorrendje is, hogy tudniillik a nászmiséhez és egymáshoz képest mikor következnek. Alább az áttekinthetőség kedvéért az esztergomi sorrendet vesszük alapul, de ez nem általánosítható.

Források

A magyar hagyomány viszonylag hiányosan adatolt, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy az Esztergomon kívüli adatok mind elszigeteltek, magukban állnak, legföljebb külföldi párhuzamokat segítségül hívva lehet megállapítani, hogy melyikben mi tekinthető tartósnak, sajátosnak. Az esztergomi gyakorlat folytonossága nyilvánvaló, és ebben az esetben a kora újkori rituálék is meg-őrzik a régibb források jellegzetességeit. Ugyanakkor három történeti szint vi-lágosan elkülönül:

(1) az „őesztergomi” állapotot a MNS¹⁵ képviseli, és jelentéktelen különbséggel ezt őrzi az MZ is. Talán ez szerepelt már a H elveszett utolsó ívfüzeté-ben is, ahol sejteni lehet, hogy megvoltak a házasságkötési ordók. A kettőben a szöveganyag még a variánsok szintjén is egybeváág, a rubrikális tartalom egyformán kidolgozott, de a rubrikák más szövegezésűek, és van néhány apró, tudatosnak látszó eltérés.

(2) A középső szint az O, amely a jegyeseket számos ceremoniális kivált-ságtól megfosztja, az egész rítust kissé egyszerűsíti, de a szövegek válogatása és sorrendje lényegében ugyanaz marad. Főleg a nászmisénél föltűnő, hogy a szövegváltozatok a véletlen hibalehetőségekhez képest komolyabban eltér-nek, nem vezethetők le a korábbi hagyományból.

(3) Végül az „újesztergomi” anyag nyilvánvalóan az O-ból indul ki, de azt néhol szándékosan módosítja a kora újkori tendenciák hatása alatt. A Páz-mány-rituále forrása itt egyértelműen a Telegdi-féle Agendarius, amelyhez ebben az esetben még a rubrikák megfogalmazása szintjén is ragaszkodik.

Az Esztergomon kívüli részahagyományok közül a P egy teljesen egyedi, párhuzamok nélküli ordót közöl. Kissé vázlatosnak tűnik az MU ordója, de még ha föltételezzük is, hogy élt egy részletesebb változata, az semmiképpen nem lehetett rokona az esztergominak. Az MQ ordója gazdag és részletes, de következetesen eltér Esztergomtól, és mintha közelebb állna a térség külföl-dön elterjedt ordótípusaihoz. „Magyar” házasságkötésről ezért a szó szigorú értelmében nem beszélhetünk, csak magyar részahagyományokról, amelyek közül egyedül az esztergomi ragadható meg történelmi folytonosságában.

¹⁵ A rövidítve idézett források jegyzékét ld. a tanulmány végén.

A gyűrűk megáldása

Esztergomban a gyűrűk megáldásával kezdődik a szertartás. A szentelmények előtt igen elterjedt *Adiutorium nostrum* verzikulus szolgál invokáció gyanánt, majd két, széles körben ismert oráció következik ebben a sorrendben: *Benedic + Creator*. (Ugyanezek nemcsak a jegygyűrűvel, hanem a püspök és a konsekrált szüzek gyűrűjével összefüggésben is használatosak.) Az előbbi könyörgésben a többes számú „hos anulós” a bevett szövegváltozat. A gyűrűket a korábbi rubrikák szerint a misekönyvre (szakramentáriumra) helyezik, a jegyeseket a templom előtt fogadja a pap, de Zágrábban már az oltár előtt zajlik a rítus, a gyűrűk pedig az oltáron fekszenek. Az MNS szövege közvetlenül is megörökítette a váltást egy gyűrű használatáról kettőre: az eredeti szöveg még egyes számú, de pirossal végig fölé van írva, mégpedig gondosan és hozzávetőlegesen egykorú kéz által a többes számú végződés. A későbbi források már egységesen az utóbbit hozzák.

A gyűrűket eredetileg a jegyesek húzzák föl egymásnak, egymás után megérintve velük a másik hüvelyk-, mutató- és középsőujját, közben ujjanként az *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti* szavakat mondva, végül az *Amen* alatt fölhúzza a gyűrűt a gyűrűsujjra. Később a pap húzta föl a gyűrűket mindjárt a gyűrűsujjra, de az érintgetés mozzanata megvan még az MQ-ban is. Az MZ ugyanezt elhagyja, azaz ismét azt tapasztaljuk, hogy Zágrábban a ceremóniális elemek változtak meg az MNS-hez képest, míg a szertartásszövegek ugyanazok maradtak.

A gyűrűk fölhúzását követi a *Benedicti sitis* áldásformula, amelyre précesz következik, ebben a különös, terjedelmileg kissé aránytalan tagolásban: *Manda + Increpa + Domine exaudi*. Az újkori források ezt átalakítják annyiban, hogy kihagyják az első szakaszból nádlakó vadakról szóló verseket („*increpa feras harundinis*”). Nyilvánvalóan azt hitték, hogy ezek csak véletlenül, a *Confirma hoc* szertetlen folytatásaként kerültek a rítusba, holott a nádlakó vadak megfeddése valószínűleg a paráznaságra való hajlam megzabolázását jelenti a házasság mint *remedium concupiscentiae* révén. Ehelyett egy semmitmondóbb *Adiutorium + Confirma + Benedicti sitis* préceszt alkottak, amelyben a *Benedicti sitis* átminősült áldásformulából utolsó verzikulussá.

Végül a modul záró könyörgése, amely megerősíti a gyűrűkkel lelkileg fölverteztet jegyespárt, a *Deus Abraham*, „*benedic adolescentes istos*” szövegváltozatban.

A nem esztergomi források közül Pécs áll legközelebb ehhez a változathoz: szintén a mise elé helyezi a gyűrűkkel kapcsolatos rítusokat, és szövegválogatása is azonos („*anulos hos*” szórenddel, ami az egységes esztergomi szöveghez képest jelentéktelen volta ellenére föltűnik). Hogy Pécs mégis más hagyományt képvisel, az abból látszik, hogy mindenestül elhagyja a *Benedicti sitis*

formulát, pedig Esztergomban ez a tétel a szuffrágiumforma „feje”¹⁶ a gyűrűk felhúzása után, illetve hogy beilleszti a doxológiát a préceszbe a *Domine exaudi* helyett, amire másutt ugyan van példa, de Esztergomban soha. Szövegileg hasonló az MU, de ott mindez a mise után történik és nincs bevezető *Adiutorium* vers, sem könyörgés a modul végén. A P szerkezete hasonló az esztergomihoz, de minden, még maga az asszonyáldás is a mise utánra kerül. Az *Ostende* a bevezető vers, megfordul a szentelési orációk sorrendje, egyetlen gyűrűt és hozzá sajátos formulát használ (*Anulo suae fidei* – pontosan mint a szüzek konsekrációjánál!), másképp tagolja és kibővíti a précesz, az orációt áldás-szöveggel helyettesíti, azaz teljesen önálló úton jár.¹⁷

MNS+MZ	O	Telegdi+Pázmány	MQ	MU	P
Adiutorium	Adiutorium	Adiutorium	Adiutorium		<i>Ostende</i>
Benedic	Benedic	Benedic	Benedic	Benedic	<i>Creator</i>
Creator	Creator	Creator	Creator	Creator	<i>Benedic</i>
In nomine Patris	In nomine Patris	In nomine Patris	In nomine Patris	In nomine Patris	<i>Anulo suae fidei</i>
		<i>Adiutorium</i>			
		<i>Confirma hoc</i>			
Benedicti sitis	Benedicti sitis	Benedicti sitis			Benedicti sitis
Manda	Manda		Manda	Manda	Manda
					<i>Confirma</i>
					<i>A templo</i>
					<i>Tibi offerent</i>
Increpa	Increpas		Increpa	Increpa	Increpas
			<i>Gloria Patri</i>	<i>Gloria Patri</i>	<i>Kyrie</i>
					<i>Pater noster</i>
					<i>Et ne nos</i>
					<i>Salvos fac</i>
					<i>Dne Ds meus spe.</i>
					<i>Esto eis</i>

¹⁶ A szuffrágiumforma a latin liturgikus szerkesztésmód és arányérzék egyik legalapvetőbb megnyilvánulása. A zsolozsma végén szokásos megemlékezések mintájára nevezem így mindazokat a tételcsoportokat, amelyek egy szövegileg és zeneileg is jellegzetes tételhez, általában antifónához (ez a szuffrágiumforma „feje”) verzikulust, majd könyörgést illesztenek. A bővített szuffrágiumformában a verzikus précesszé, a könyörgés könyörgéssorozatát bővíti.

¹⁷ A soron következő táblázatok a főntebb írtak áttekintését hivatottak megkönnyíteni. A források nem kronológiai sorrendben, hanem az esztergomi alaptípustól távolodva következnek balról jobbra, az alaptípustól való eltéréseket kurziválással is érzékeltetem. Minden tétel egy sort foglal el, ennek érdekében elhagyom a műfajok jelzését és néhány szót – szükség esetén – rövidítetek (*Dominus/Domine, Deus, omnipotens, quaesumus*). Ha egy táblázaton belül ugyanaz az incipit különböző tételekre utal, arab számokkal különböztetem meg őket, a szöveg belsejéből vett jellegzetes szavakat, szócsoportokat zárójelben adom meg.

MNS+MZ	O	Telegdi+Pázmány	MQ	MU	P
Dne exaudi	Dne exaudi				
Dns vobiscum	Dns vobiscum		Dns vobiscum		Dns vobiscum
Oremus	Oremus				
Deus Abraham	Deus Abraham	Deus Abraham	Deus Abraham		<i>Benedicat et cust.</i>

A házaselek megáldása

Formai szempontból a házaselek megáldása egy bővített szuffragium, amelynek „feje” a *Beati omnes* zsoltár (Ps 127): ez mindenütt megvan, a végén doxológiával, sőt az MNS még egy alleluját is hozzátesz. A précesz elejéről az O és Telegdi elhagyja a szokásos *Kyrie + Pater noster* indítást, de Pázmány visszaállítja – ez lehet egyéni döntés eredménye is, nem kell korábbi források ismeretét föltételeznünk. Az MZ egy *Ave Maria*-t mondhat a Miatyánk utolsó hangos versei helyett, ami nem egyedülálló jelenség, rokon mozzanatoknál máskor és Esztergomban is előfordul. Egyébként a *Salvum + Mitte + Esto* sorozat a précesz lényege, ez is megismétlődik a rítus későbbi szakaszaiban.

A szuffragiumforma lezárása egy négy tételből álló sorozat: két könyörgés és két áldás, amelyek Esztergomban végig azonosak (*Respice + Adesto + Benedic + Benedicat*). Szélesebb összefüggésben ezek mutatkoznak a hagyomány legmeghatározóbb jelölőjének, mert már a többi magyar részahagyományban is mindezek eltérnek. A külföldi ordókkal való kapcsolatok föltérképezésekor is először ezek párhuzamait lesz érdemes kutatni.

Esztergomhoz egyébként ismét az MQ áll legközelebb, de teljesen más benne az euchológiai szakasz, vagyis a két-két oráció és áldás, ami ismét független hagyományra enged következtetni. Az MU jóval rövidebb mindkettőnél: a précesz helyett csak egy *Salvum* verset és még egy másutt nem használatosat hoz (*Dominus custodiat* – elképzelhető, hogy eredetileg ez is áldásformula), végül pedig mindössze egy orációt, mégpedig azt a *Deus Abraham*-ot, amely a többiekénél a gyűrűk moduljának végén szerepelt.

MNS	MZ	O+Telegdi	Pázmány	MQ	MU	P
Beati omnes	Beati omnes	Beati omnes	Beati omnes	Beati omnes	Beati omnes	Beati omnes
Gloria Patri	Gloria Patri			Gloria Patri		
<i>Alleluia</i>						
Kyrie eleison	Kyrie eleison		Kyrie eleison	Kyrie eleison		
Pater noster	Pater noster		Pater noster			
	<i>Ave Maria</i>		<i>Et ne nos</i>			
Salvum fac	Salvum fac	Salvum fac	Salvos fac	Salvum fac	Salvum fac	
Mitte eis	Mitte eis	Mitte eis	Mitte eis	Mitte eis		
Esto eis	Esto eis	Esto eis	Esto eis	Esto eis		
					<i>Dns custodiat</i>	

MNS	MZ	O+Telegdi	Pázmány	MQ	MU	P
Dne exaudi	Dne exaudi	Dne exaudi	Dne exaudi	Dne exaudi	Dne exaudi	
Dns vobiscum	Dns vobiscum	Dns vobiscum	Dns vobiscum	Dns vobiscum	Dns vobiscum	
Oremus	Oremus	Oremus	Oremus	Oremus	Oremus	
Respice	Respice	Respice	Respice	<i>Benedic 2</i>		<i>Ds Abraham 1</i>
Adesto	Adesto	Adesto	Adesto	<i>Respice</i>		<i>Benedic 2</i>
Benedic 1	Benedic 1	Benedic 1	Benedic 1	<i>Benedicat vos</i>	<i>Ds Abraham 2</i>	<i>Ds Abraham 2</i>
Benedicat vos	Benedicat vos	Benedicat vos	Benedicat vos	<i>Ops (primos)</i>		
						<i>Dns vobiscum</i>
						<i>Benedicamus</i>
						<i>Benedictio Dei</i>

A másik áldás

A P változatának megértéséhez új alfejezetet kell nyitnunk, bevezetve a házasságkötés rítussorának egy újabb fogalmát, a „másik áldását”. A P-nek ugyanis két áldás-modulja van: a *Beati omnes* kezdetűből hiányzik a précesz, majd következik egy három áldásból álló szakasz és *Benedicamus* + *Benedictio* lezárás. Hogy kerek, zárt egységről van szó, azt a szövegek természete (a zsoltár a forma „feje”, az elbocsátás-áldás pedig jellegzetes záróeleme számos szertartásnak, akár misének vagy zsolozsmának is) és a külföldi párhuzamok tanúsítják. A másik áldás a P-ben megelőzi ezt a *Beati omnes* kezdetűt; ebben szerepel a szokásos précesz, viszont a *Miserere* zsoltárral (Ps 50) indul, a précesz végén az *Exsurge* vers is elhangzik, majd az orációk helyett maga az asszonyáldás következik, amely a nászmisében –előzőleg!– kimaradt, de orációformában, azaz nem prexként. Hasonló jelenséggel találkozunk egyébként az O-ban, ahol újrarázasodó özvegyeknek szánva (olyankor ugyanis nincs nászmise) a rítust egy orációszerűvé alakított és némiképp átfogalmazott asszonyáldás zárja. Ez tehát valójában nem egy, hanem két modul: a *Miserere* kezdetű logikailag a nászmiséhez tartozik, de szerkezetileg kívül áll rajta.

A jelenség megértéséhez külföldi ordók nyújtanak segítséget. Hiába van ugyanis összhangban itt az esztergomi és az ősi római gyakorlat, ez nem jelenti a teljes latin hagyomány egységességét. Számos úzusban nem a nászmissén belül történik az asszonyszentelés, hanem a többi „extrákkal” együtt következetesen kivéttetik a votív miséből, és csak a mise után történik meg (a prex formai jellegzetességei ilyenkor hiányoznak). Ez a második áldásmodul tehát lényegében a miséből ismert tartozó áldás-szentelés mint önálló szentelvény, a mise összefüggéséből kiemelve.

P

Miserere mei Deus

Gloria Patri

Kyrie eleison

Pater noster

P

*Et ne nos inducas**Salvos fac**Mitte eis**Esto eis**Exsurge Domine**Domine exaudi ... Dominus vobiscum ... Oremus**Deus qui potestate virtutis tuae*

Nászmise

Az énekelt proprium alapvető különbsége a magyar részahagyományok között, hogy az esztergomi forráscsoport a sajátos nászmisét használja (*Dominus Israel*), a többiek viszont a Szentháromság-misét (*Benedicta sit*). Az utóbbi gyakorlatot az esztergom-zágrábi rubrikák is ismerik és elismerik, tehát nem tekinthető alapvető rítuskülönbségnek, és kizárólag a graduále (mint könyvtípus, azaz *antiphonarium missae*) tételeit érinti. Mindenesetre az MNS és az MZ nászmiséje részletekbe menően, a lényegtelennek tűnő szövegváltozatok szintjén is azonos azt kivéve, hogy az MZ elhagyja a mise saját prefációját. A saját prefáció elmaradása történelmi tendencia: az MNS mellett megvan az ősi római szakramentáriumokban és még a P-ben is, de hiányzik az összes XV–XVI. századi forrásból.

Annál feltűnőbb, hogy az O következetesen eltér ettől az „észtergomi” típustól: más a kollektá, az Alleluja, és néhány jellemző, a tételek kezdőszavait érintő szövegváltozat is: *Dominus* helyett *Deus* (introitus), *Venit Iesus* helyett *Accesserunt pharisaei* (evangélium; Mt 19,1b helyett 19,3), *Refecti* helyett *Quaesumus* (ugyanaz a posztkommúnió más bevezetéssel). További eltérés, hogy az MNS és az MZ ceremóniális rubrikái végig elmaradnak az O-ból, így nem derül ki, vajon szokásban volt-e még a házaspár leborulása és lepellel való letakarása, részvételük a „paxolásban” vagy külön áldoztatásuk és megáldásuk a mise végén. Telegdi és Pázmány könyvei a nászmisét nem tartalmazzák. Az O különállásának hátterére egy átfogóbb, a fennmaradt magyar kéziratok misekönyvek mindegyikére kiterjedő kutatás világíthatna rá, de a forrásanyag erősen töredékes: XIII. századi kéziratok (németújvári és isztambuli misszálék) egyikében sem szerepel nászmise, és hiányzik olyan fontos XIV. századi emlékekből is, mint amilyen a Csukárdi- vagy a Miskolci-misszálé.¹⁸

A nem esztergomi típusok egységesen a Szentháromság-misét használják, de sok különbséggel még azon belül is, amiből arra a következtetést tehetjük, hogy a három forrás három különböző hagyományt jelenít meg (érdekes mó-

¹⁸ Németújvári misszálé: Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/43; Isztambuli misszálék: İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 49 és 60; Csukárdi-misszálé (1377): Alba Iulia (Gyulafehérvár), Biblioteca Națională a României – Filiala Batthyaneum, Ms. II 134; Miskolci-misszálé (1394): Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, U2 VI 5.

don a nászmiseként közölt Szentháromság-propriumok egy-egy forráson belül sem egyeznek meg tökéletesen a Szentháromság-vasárnapra, illetve a votív Szentháromság-mise összefüggésében megadott tételsorokkal). Eltérés mutatkozik a graduále-verzusban és a kommúnióban, az MQ-ban sajátos a szekréta, és Esztergomhoz hasonlóan szövegváltozatokban él az evangélium és a poszt-kommúnió kezdete. Az O kollektája viszont nem szerepel egyikben sem. Az szinte biztosan tévedés, hogy az MQ a nászáldás helyén a Szentháromság-prefáció kezdőszavait adja meg (minden bizonnyal egymás után szerepelt valamely mintaszövegben a prefáció és utána külön az asszonyáldás, de összekeverték a hasonló terjedelem, az azonos bevezető dialógus és a mindkettőt kezdő VD iniciálé miatt).

MNS	MZ	O	MQ	MU	P
Dominus Israel	Dominus Israel	<i>Deus Israel</i>	<i>Benedicta sit</i>	<i>Benedicta sit</i>	<i>Benedicta sit</i>
Beati omnes	Beati omnes	Beati omnes			
Exaudi nos	Exaudi nos	<i>Deus qui tam ex.</i>	Exaudi nos	Exaudi nos	Exaudi nos
Nescitis quoniam	Nescitis quoniam	Nescitis quoniam	Nescitis quoniam	Nescitis quoniam	Nescitis quoniam
Uxor tua	Uxor tua	Uxor tua	<i>Benedictus es 1</i>		<i>Benedictus es 1</i>
Filii tui	Filii tui	Filii tui	<i>Benedictus es 2</i>		<i>Honor virtus</i>
Lauda anima	Lauda anima	<i>Mittat vobis</i>			
Veni Spiritus	Veni Spiritus				
Venit Iesus	Venit Iesus	<i>Accesserunt</i>	<i>Accesserunt</i>	Venit Iesus	<i>Accesserunt</i>
In te speravi	In te speravi	In te speravi	<i>Benedictus sit</i>	In te speravi	<i>Benedictus sit</i>
Suscipe	Suscipe	Suscipe	<i>Adesto</i>	Suscipe	Suscipe
Qui foedera				<i>Qui cum Unigen.</i>	Qui foedera
Propitiare qs	Propitiare qs		Propitiare Dne	Propitiare Dne	
Qui potestate	Qui potestate		<i>Qui cum Unigen.</i>		
Benedicat vos	Benedicat vos				
Ecce sic benedic.	Ecce sic benedic.	Ecce sic benedic.	<i>Benedicite Dno</i>		<i>Benedicite Deum</i>
Refecti (institutata)	Refecti (institutata)	Qs (institutata)	Qs (institutata)		<i>Ops (institutata)</i>

A nászszoba megáldása

A *benedictio thalami* rítusa csak az „észtergomi” ordókban (MNS és MZ) és a P-ben szerepel. Az esztergomi változat fölépítése analóg a házaspár megáldásával: két-két oráció és áldás, mégpedig Esztergomban és Zágrábban ugyanazok, ugyanabban a szövegváltozatban, végül *Benedicamus + Benedictio* formula, mint a P házaspárokra mondott, *Beati omnes* kezdetű áldása végén.

A P csak egy-egy orációt és áldást használ. Ezek közül csak az előbbi felel meg az esztergomi első orációnak, de lényegesen más a szövegváltozat, tehát a közvetlen kapcsolat ismét kizárt. Érdekes, de nem föltételez közvetlen kapcsolatot, hogy a P második áldás-modulját (főntebb) lezáró *Benedicamus + Benedictio* formulapárhoz itt találjuk meg az esztergomi párhuzamot.

MNS+MZ	P
Benedic Dne thalamum hunc et omnes habitantes	Benedic Dne thalamum <i>istum</i> et omnes <i>quiescentes</i>
Da qs Dne benedictionem tuam (ut tibi subditi)	
Benedicat vos Deus Israel qui filium optimi viri	<i>Benedicat vos Deus qui trinus est in numero</i>
Benedicat vos Deus ops omni benedictione caelesti	
Dominus vobiscum	
Benedicamus Domino	
Benedictio Dei Patris omnipotentis	

Jogi szövegek

A jogi természetű kötött szövegek közé tartozik a házassági szándék háromszori kihirdetése, az oktató beszéd, amely sokszor egyes rubrikákkal vagy traktátusokkal rokon, a konszenzus kinyilvánítása, a pap deklarációja (ide kapcsolódik a kezek átkötése stólával) és az eskü. Esztergomban mindezek késői fejlemények, vélhetően a tridenti fegyelmi intézkedések hatására, így csak Telegdi és Pázmány hozzák őket. Külföldi megfelelők azonban vannak már korábbról, a magyar adatokkal egy időből is, ami arra mutat, hogy a hazai liturgikusok az egykorú európai és a szűkebb közép-európai környezethez képest is konzervatívak voltak. Pázmány, ahol eltér Telegditől, latinul is megadja a formulákat a római rituálét követve, míg Telegdi ezeket a részeket csak magyarul közli.

A kihirdetés szövege eltér a kettőben; beszéd Pázmánynál eredetileg egyáltalán nincs, míg Telegdinél kettő is olvasható, és a korabeli római gyakorlatot tükröző *Sacerdotale Romanum*¹⁹ is közöl beszédet, jóllehet latinul. Rövid, utólagos buzdító beszéd csak a Pázmány-rituále utolsó, Vaszary Kolos-féle kiadásai (1907, 1909) kerül. A többi formula rokon a két Trident utáni ordóban, de a deklaráció szórendjét Pázmány a római változathoz igazítja. Az eskü és a többi magyar szöveg részletes vizsgálatával itt nem foglalkozunk, ezeket a Pázmány-rituále kiadásainak történetével együtt lenne érdemes tárgyalni.

Telegdi	Pázmány
<i>N. akarja magához házastársul venni</i>	<i>Notum sit omnibus</i>
<i>Mivelhogy a házasság nagy szentség</i>	
Ki neved	Ki neved
Ego vos in matrimonium coniungo	Ego coniungo vos in matrimonium
Isten tégedet úgy segítjen	<i>Sic te Deus adiuvet</i> Isten tégedet úgy segítjen
<i>Sokan házasulnak meg ugyan naponként</i>	

¹⁹ *Sacerdotale iuxta Sanctae Romanae Ecclesiae et aliarum ecclesiarum*. Petrus Rabanus, Venezia 1554: a jellegzetesen karcsú római rituáléknál sokszorosán bővebb, oktató részekkel ellátott, kötés és minden tekintetben kimagaslóan gazdag rítusgyűjtemény, amely a tridenti zsinattal párhuzamosan jelent meg, de nem mindenütt követi szigorúan a kuriális gyakorlatot.

Az új asszony bevezetése a templomba

A házasságkötés rítussorának utolsó mozzanata az, amikor az asszony a nászéjszakát követően, potenciálisan már anyaként tér vissza a templomba. Az ordó nincs meg az MNS-ben, ami azért vet föl kérdéseket, mert nem világos, hogy az MZ és a késői esztergomi ordók eltérése ebben az esetben mit jelent. Vajon itt is az MZ képviselné az „esztergomi” változatot, vagy ez az ordó más forrásra megy vissza benne, mint a korábbiak, és inkább zágrábi különhagyománynak kell tekintenünk (erre utalna, hogy a könyvben nem folytatódagos az előzményekkel, közjük ékelődik a vízszentelés rendje). Munkahipotézisként az kínálkozik, hogy a ténylegesen Esztergomra hivatkozó O-Telegdi-Pázmány vonulatot fogjuk föl eredetibbnek. Ebből az első kettő tökéletesen megegyezik: a zsoltár a *Deus misereatur* (Ps 66) a préceszben *Ave Maria* szerepel a Miatyánk után, majd a *Salvam + Mitte + Esto* versek sorozata következik, ahogyan korábban a házaspár megáldásánál is. A könyörgés a ritka *Deus qui mortuam Sarae vulvam*, a formula pedig az *Ingrederere in domum Domini* változatot használja. Pázmány a préceszben tér el (*Esto* helyett *Nihil*), „templum Dei”-t mond, és a szertartás végén elhelyez egy áldásformulát.

Az MZ és az MQ eleje még hasonlít, mindkettő fölveszi a *Beati omnes + Nunc dimittis* tételpárt, de utána eltérnek: az MQ-ban nincs *Ave Maria* és a János-prológussal zárja az ordót; az MZ-ben *Nihil + Esto* a précesz vége, más a formula szövegváltozata és végül van áldás. Hogy ezek a tendenciák milyen irányokat és rokonságokat jelölnek ki, csak külföldi anyagok ismeretében lehet majd megállapítani. Római hatás ebben az esetben nem merülhet föl, mert az egész rítus mint olyan ismeretlen a római könyvekben.

MZ	O+Telegdi	Pázmány	MQ
Deus misereatur	Deus misereatur	Deus misereatur	Deus misereatur
<i>Beati omnes</i>			<i>Beati omnes</i>
<i>Nunc dimittis</i>			<i>Nunc dimittis</i>
Kyrie eleison	Kyrie eleison	Kyrie eleison	Kyrie eleison
Pater noster	Pater noster	Pater noster	Pater noster
Ave Maria	Ave Maria	Ave Maria	<i>Et ne nos inducas</i>
Salvam fac	Salvam fac	Salvam fac	Salvam fac
	Mitte ei	Mitte ei	
<i>Nihil proficiat</i>		<i>Nihil proficiat</i>	
Esto ei	Esto ei		
Domine exaudi	Domine exaudi	Domine exaudi	
Dominus vobiscum	Dominus vobiscum	Dominus vobiscum	
Oremus	Oremus	Oremus	
<i>Ops (Adam protoplastum)</i>	Deus qui mortuam Sarae	Deus qui mortuam Sarae	<i>Ds (adversa valetudine)</i>
Ingrederere in domum Dei	Ingrederere in domum Dni	Ingrederere in templum Dei	Ingrederere in domum Dni
<i>Et benedictio Dei Patris</i>		<i>Pax et benedictio</i>	<i>In principio</i>

Egyházkeelés (az anya bevezetése a templomba szülés után)

A forráshelyzet itt még kedvezőtlenebb, mint előzőleg, mert nemcsak az MNS, hanem az O tanúsága is hiányzik: Telegdi Agendarius az első rendelkezésünkre álló esztergomi forrás. A Pázmány-rituále ráadásul megbízhatatlan, mert a Telegditől örökölt ordót itt először egyértelműen római megfelelőjével keveri.

A szerkezet megfelel az új asszony bevezetésének: zsoltár, précesz, könyörgés, beléptetési formula és lezárás. A zsoltár kiválasztása változatos: az MZ és az MQ szerint *Magnus Dominus* (Ps 47), Telegdinél *Deus misereatur* (az előző analógiájára), Pázmánynál *Domini est terra* (Ps 23), *Adiutorium nostrum* bevezetéssel és antifónával (ez a római gyakorlat). Précesz helyett csak verzikulus van az MZ-ben és az MQ-ban (ahogyan az előző ordónál az MQ-ban), Telegdi az immár szokásos *Salvam + Esto + Mitte* sorozatot hozza, Pázmány pedig a római *Salvam + Mitte + Nihil*-t. A „magyar” könyörgés egységesen a *Domine ... qui per Moysen*, de az MZ a bevezetés után másodikként közli még a tartalmilag a Gyertyaszentelőre utaló *Omnipotens ... una cum matre* kezdetűt is. Záró elem lehet egy utolsó evangélium és/vagy az áldásformula. Az MQ a tisztán szakramentális jelentőségű János-prológust adja: ez a szöveg az evangéliumok kegyelmi erejének foglalata, és mint ilyen hangzik el a mise végén és számos körmenet vagy szentelményi rítus alkalmával. Telegdi és Pázmány az alkalomhoz tematikusan inkább illő *Postquam impleti* perikópát részesíti előnyben (Gyertyaszentelő): ismert tendencia például az úrnapi körmenetből is, hogy a szakramentális, „ráolvasásszerű” evangéliumválasztás tematizálódik. Telegdinél a tőle megszokott pasztorális hozzáállás újabb oktató-buzdító beszéddel örvendezteti meg a használót.

Hogy ebben a csak késői forrásainkban adatolt ordóban mi tekinthető római hatásnak, nem egészen világos, mert a római adatok eltérnek: más a tridenti zsinatot megelőző rituálék rendtartása, ismét más a közben megjelent *Sacerdotale Romanum*-é, és más a Trident utáni kiadásoké 1614-től. Pázmány mindenesetre az 1614-es római rituálét veszi alapul, de ahol eltér tőle, ott eljárásából kiviláglik, hogy a voltaképpeni esztergomi örökségnek, amellyel adott esetben kompromisszumot kell kötnie, Telegdi könyvét tekintette. Szerkezeti különbség, hogy a római ordó megszakítja a szuffrágiumformát a beléptetéssel, amely a zsoltár után, de a précesz előtt van. Ezt Pázmány nem követi, ahogyan a régebbi római ordók sem. A beavatkozás háttérében valószínűleg a két stációra való dramaturgiai igény húzódik meg: hogy a cselekmény első része kívül a templom, majd a második belül az oltár előtt történjék. Ugyanez jut kifejezésre az MZ két könyörgésében. Pázmány két zsoltárt ír elő, ami ebben a forráskörnyezetben azt jelenti, hogy előbb a római (*Domini est terra*), majd az esztergomi (*Beati immaculati*) zsoltárt mondhatja el. A précesz újra a római, és az lesz az áldásformula is, a könyörgés és az evangélium viszont esztergomi, azaz jellemző példáját látjuk a Telegdi-féle esztergomi és az 1614-es római rituále leleményes ötvözésének.

MZ	Telegdi	Pázmány	RR	MQ
		<i>Adiutorium nostrum</i>	<i>Adiutorium nostrum</i>	
		<i>Haec accipiet</i>	<i>Haec accipiet</i>	
<i>Magnus Dominus</i>	Deus misereatur	<i>Domini est terra</i>	<i>Domini est terra</i>	<i>Magnus Dominus</i>
	Beati omnes	Beati omnes	<i>Ingredere (templum)</i>	
Kyrie eleison	Kyrie eleison	Kyrie eleison	Kyrie eleison	
Pater noster	Pater noster	Pater noster	Pater noster	
	Ave Maria	<i>Et ne nos inducas</i>	<i>Et ne nos inducas</i>	
	Adiutorium nostrum			
	Suscepimus Deus			
Salvam fac	Salvam fac	Salvam fac	Salvam fac	Salvum fac
	Esto ei	<i>Mitte ei</i>	<i>Mitte ei</i>	
	Mitte ei	<i>Nihil proficiat</i>	<i>Nihil proficiat</i>	
	Domine exaudi	Domine exaudi	Domine exaudi	
	Dominus vobiscum	Dominus vobiscum	Dominus vobiscum	
	Oremus	Oremus	Oremus	
Dne (per Moysen)	Dne (per Moysen)	Dne (per Moysen)	<i>Ops (fidelium parie.)</i>	Dne (per Moysen)
	Ops (una cum matre)	Ops (una cum matre)		
Ingredere (domum)	Ingredere (domum)	<i>Ingredere (templum)</i>		Ingredere (domum)
<i>Ops (una cum matre)</i>				
	Postquam impleti	Postquam impleti		<i>In principio</i>
<i>Et benedictio Dei</i>		<i>Pax et benedictio</i>	<i>Pax et benedictio</i>	
	<i>Adj hálát</i>			

Összefoglalás

A rítus szerkezetéből, történetéből és fennmaradt magyarországi változatainak részletes elemzésből kiviláglik, hogy több különböző korú és eredetű forrás egybehangzó tanúsága csak az ósztergominak nevezett típus mögött áll. Ez az MNS és az MZ által fenntartott ordó sajátos és tartós magyar hagyománynak bizonyult. Legbővebb alakjában olyan ősi elemeket is megőrzött, mint a nászmise különleges, mély szimbolikával és fontos vallástörténeti párhuzamokkal rendelkező gesztusai, vagy a saját szekvencia és prefáció.

A késő középkor és a kora újkor két vonatkozásban járult hozzá a rítussor fejlődéséhez: az alapvetően jogi, de ritualizálódott mozzanatokkal (bevezető rubrikák, kihirdetések, konszenzus, deklaráció, eskü) és az egyházkelés rítusával. Az utóbbi legjellemzőbb forrása egyértelműen Telegdi könyve, az előbbieket viszont csak a két kora újkori rituále összefésülésével állíthatók helyre teljes gazdagságukban. Egy nem muzeális, mégis minden részletében hiteles szertartásrend felújításához tehát *nova et vetera*, ókat és újakat kell előhoznunk a magyar liturgiátörténet kincsesházából.

(A szertartásrend fordítását ld. következő számunk „Dokumentum” rovatában!)

A rövidítve idézett források jegyzéke

- H Hartvik-agenda | Zagreb (Zágráb), Knjižnica Metropolitana MR 165: Esztergomi pontifikále, XI. század vége
- MNS Missale notatum Strigoniense | Pozsony, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18: Esztergomi kottás misszále, 1341 előtt. Facsimile: Szendrei Janka – Richard Ribarič: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)
- MQ Missale Quinqueecclesiense | [Cím nélkül]. Michael Wenssler, Bázeli 1487; *Missale secundum morem almae ecclesiae Quinqueecclesiensis*. Ioannes Pap, Venezia (Velence) 1499.
- MU Missale Ultramontanorum | *Ordo missalis secundum ritum Dominorum Ultramontanorum cum quibusdam officiis novis*. Petrus Maufer, Verona 1480.
- MZ *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabiensis ecclesiae, roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo sub reverendissimo domino domino Luca episcopo ...* Petrus Liechtenstein, Velence 1511.
- O *Obsequiale seu baptismale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis*. Georgius Stuchs, Nürnberg 1490 előtt, 1496; Ioannes Winterburger, Wien (Bécs) 1500; Ioannes Emericus de Spira, Venezia (Velence) 1501, 1503; Lucantonius de Giunta, Venezia (Velence) 1508, 1523 körül, 1525; Raphael Hoffhalter, Wien (Bécs) 1560. Kiadás: VARGA Benjámín: *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*. Argumentum – ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2016. (Műhelytanulmányok 2)
- P Pray-kódex | Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy. 1: Boldvai (?) szakramentárium, 1190–1200
- Pázmány Pázmány-rituále | *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus*. Bratislava (Pozsony) 1625. (és további kiadásai 1909-ig)
- RR *Rituale Romanum* | *Rituale Romanum Pauli V. Pont. Max. iussu editum*. Ex typographia Reverendae Camerae Apostolicae, Roma (Róma) 1614. Facsimile: Manlio SODI – Juan Javier Flores ARCAS: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano (Vatikánváros) 2004. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5)
- Telegdi Telegdi-agendárium | *Agendarius liber continens ritus et caeremonias quibus in administrandis sacramentis benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alii curati in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur*. Trnava (Nagyszombat) 1583, 1596.